

Türkmen Türkçesinde Söylem ve Zaman Üzerine

About Discourse And Tense In Turkmen Turkish

Şahru PİLTEN*

ÖZET

Cümleler tek başına ele alındığında olayların hangi zaman aralığında meydana geldiği kesin olarak anlaşılamaz. Cümleler söylemden soyut olarak ele alındığında çekimlenmiş oldukları fiil zamanlarından hareketle zaman çizgisinde yerleştirilir. Fakat bu cümlelerde ifade edilen olayların zaman çizgisinde kesin olarak nerede bulunduğu, olayların başlangıç ve bitiş noktaları tam olarak bilinemez. Ancak cümleler dizisi bir bütün olarak ele alındığında, gönderim noktaları ve zaman aralıkları bir kesinlik kazanabilir. Söylem sunumu yapısı (SSY) teorisi, bir söylemde ifade edilen çeşitli olaylar arasındaki, bu tarz geçici ilişkileri ortaya koymaktadır. Söylem sunumu yapısında, söylemi oluşturan fiillerin çekimlenmiş olduğu zamanlar ve bu fiillerin dahil olduğu Aristo sınıflandırılmaları da olayların zamanda yerleştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu çalışmada SSY teorisi temel alınarak Türkmen Türkçesinde söylem ve zaman ilişkisi incelenmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER

Türkmen Türkçesi, Söylem, Zaman, Fiil Zamanları, Söylem Sunum Yapısı

ABSTRACT

When we isolate the sentence from the discourse, only the tenses of the verbs could help us to locate the situation in time and it becomes impossible to understand the beginning point, endpoint or the time interval of the event certainly. The reference points or time intervals could be determine exactly by analyzing the sequence of sentences in the discourse. Discourse Representation Structure is a model of the temporal relationships holding between the various events mentioned in a discourse. In DRS the tenses of the verbs and Aristotelian classes are also important to locate the event in time.

In this study, the relationship of the discourse and time has been investigated based on DRS theory.

KEY WORDS

Turkmen Turkish, Discourse, Time, Tense, Discourse Representation Structure

* Yrd. Doç. Dr., Karaelmas Üniversitesi Ereğli Eğitim Fakültesi Öğretim Üyesi.

1.GİRİŞ

1.1. Söylem ve Zaman

Söylem, “birbiriyle ilişkili ifadeler bütünü” şeklinde tanımlanabilir. Genellikle tek bir konuşmacının bir mesajı iletmek için ortaya koyduğu birbirini izleyen ifadelerle sınırlandırılmıştır (Hartmann ve Stork 1976: 69). Söylem; cümleler dizisini bir bütün olarak ele alarak, gönderim noktalarına ve zaman aralıklarına bir kesinlik kazandırdığından “zaman” konusu ile ilişkilidir.

Reichenbach (1947: 288f.) ve Smith (1978: 250) gibi daha önceki dil bilimciler söylemin yapı ve pragmatik prensiplerinin sadece tesadüfî ve pek açıklayıcı olmayan bir rol oynadığını savunmuştur. Cümlelerinin art arda sıralanmasının zamanla ilişkisini de göz ardı etmişlerdir. Bunun sonucunda, metin içindeki cümleler bireysel olarak ele alınmıştır. Buna karşılık, modern teorisyenler, bu prensipler doğrultusunda cümlelerin gerçek durumlarının fiillerden ve diğer kelimelerden soyutlayarak anlaşılır hâle gelebileceğini ileri sürmüşlerdir.

Başta Kamp, Rohrer, Nerbonne ve Dowty olmak üzere, biçimsel pragmatikçiler fiil zamanları ve görünüş ile ilgili problemlerin çözümü açısından geleneksel yaklaşımlara karşı çıkmıştır. Onlar, fiil zamanlarının esas işlevinin, söylem içerisinde cümleler arasındaki geçici ilişkiyi düzenlemek olduğunu ileri sürmüşlerdir (Kamp 1979, 1981; Kamp ve Rohrer 1983: 250; Nerbonne 1986: 83; Dowty 1986: 39). Bu düşünceden hareketle söylemde kullanılan zaman ve görünüşün de ele alındığı bir biçimsel teori geliştirmek konusunda çaba harcamışlardır (Binnick 1991: 393).

Kamp (1979: 381), belirli geçici fenomenlerin, sadece söylem katılımcılarının (konuşmadaki konuşmacı ve dinleyici) bir söylemin şart koştuğu bilgiyi nasıl işleme tabi tutacağı açısından anlaşılabilirliğini ileri sürmüştür. Kamp'ın gözleminin başlangıç noktası, cümlelerin sırasının tek başına doğru kabul edilemeyeceğidir. Çünkü bütün cümleler bağlantısız olarak doğru kabul edilir; söylem bir yapı ortaya koyar, eğer bu yapı bazı olaylar dizisine örnek olacaksa, o zaman söylem bir bütün olarak doğru kabul edilir. Bu fikrine delil olarak *Napolyon öldü. Napolyon askerlerini piramitlere kadar gönderdi. Napolyon Korsika'da doğdu.* cümlelerini verir. Bu cümlelerin tümü doğru olmakla birlikte olaylar ters

bir şekilde sunulmuştur. Bu ifadeler bir 'hikâye' olarak ele alınırsa bu söylemde bir takım yanlışlar bulunacaktır.

Benzer olarak Nerbonne (1986) da anlatımdaki zaman probleminin sadece olayların sırasını anlamaktan ibaret olduğunu savunmuştur. O da diğer biçimsel pragmatistler gibi anlatımın fiil zamanlarının geçici olarak yerleştirilmiş bir olaylar dizisini kapsadığı cümleler dizisi olduğunu ileri sürmüştür (bkz. Kamp 1979: 402.; Nerbonne 1986: 83.; Dowty 1986: 19).

Biçimsel pragmatikçilerin teorileri bu konuda yapılan araştırmalara dayanak olmuştur. Son zamanlarda fiil zamanları üzerine yapılan pek çok araştırmada, fiil zamanı, izole edilmiş cümlelerin değil, içinde Gönderim (G) noktasının bulunacağı bir metnin fenomeni olarak görülmüştür (Houweling 1986: 170; Vet ve Molendijk 1986: 136).

Son dönem dil bilimcilerinden Comrie (1985: 27) söylem ve zamanın ilişkisi üzerinde durarak sözdiziminin, zamanın anlamının incelenmesinde bir araç olarak kullanılmasının önemini, gelecek zaman ve geçmiş zaman arasındaki uzaklığın derecesiyle ilgili pek çok örnekte görebileceğimizi söyler. Bu durum için aşağıdaki örneği verir:

Gece rüzgar çatıyı uçurdu, üç pencereyi kırdı ve elma ağacını kırarak devirdi.

Yukarıdaki örnekte olduğu gibi bir gece önce meydana gelmiş şiddetli bir fırtınanın sonuçlarını anlatan bir konuşmacı, olayların tam sırasını bilmemesine karşın, bunun yerine olanların sonuçlarını aktarmaktadır. Gerçekte, bu örnekte, üç pencerenin de aynı anda kırılmış olması önemli değildir. Bir tanesinin rüzgârın çatıyı uçurmasından önce, diğerinin elma ağacı kırıldıktan sonra ve diğerinin bu iki olayın arasında kırılmış olması mümkündür. Bu, dil bilimsel yapının anlamın bir parçasından çok, imaya dayanan bir yorumunun klasik bir örneğidir. Bu tip örneklerde anlatılan olayları tam bir zaman çizgisine oturtmak mümkün değildir. Hangi olayın eş zamanlı, hangi olayın önce, hangisinin sonra yapıldığı tam olarak bilinemez. Bu, daha çok hikâyeci bir anlatımdır (Comrie 1985: 28).

1.2 Söylem Sunumu Yapısı Teorisi

Söylem sunumunun bağımsız bir cümle olarak görülmesine karşı çıkan Kamp (1981) bu konuda farklı bir teori ortaya koymuştur. Bu teoriye göre **söylem sunumu yapısı (SSY)** (discourse representation structure = DSR) söylemin içinde bulunan cümleleri birleştirmeyi öngören bir takım söylem kuralları yoluyla kurulmuştur.

SSY bir takım söylem kurallarının, söylem cümlelerine ikili gruplar hâlinde uygulamasıyla düzenlenir. Burada amaç söylemde ifade edilen çeşitli olaylar arasındaki geçici ilişkilerin bir modelini ortaya koymaktır. Bu teoriye göre öncelikle söylemi oluşturan ve C_1 ... C_n sırasında devam n sayıdaki cümlelerden ilki fiil grameri bakımından incelenir. Bu cümlenin sentaktik ifadesi C_1 için bir $K(\text{onuşma-hareket anı})_1$ söylem sunumunu ortaya koyan söylem sunum kurallarının malzemesini teşkil eder. C_2 'de ise K_1 'den yeni bir söylem sunumu K_2 'ye geçilir. K_2 , K_1 'den ve C_2 'in dil bilgisel açıdan incelenmesinden elde edilir. Bu uygulama K_{n-1} aracılığıyla ve C_n 'nin dilbilgisel olarak incelenmesiyle metin için bir bütün olan K_n söylem sunum yapısının tespitine kadar sırayla devam ettirilir.

Her ne kadar bu uygulama cümlelerin birbiriyle ilişkisini ortaya koysa da, esas olarak SSY olayları ifade etmek için kullanılan cümlelerle değil, olaylarla ilgilenir. Bu yüzden karmaşık cümlelerde (*Tom içeri girdiğinde Max odayı terk etti.*) veya bağlaçlarla birleştirilmiş yapılarda (*Tom içeri girdi ve Max odayı terk etti.*) SSY aynı şekilde fakat yan cümle hâlinde devam eder. Kamp'a göre bireysel cümleler ve *Tom içeri girdi. Max odayı terk etti* gibi diziler arasında esas olarak bir fark yoktur (Kamp 1979: 381).

Kamp'ın ortaya koyduğu daha sonra Rohrer, Hinrichs ve Dowty gibi bilim adamları tarafından geliştirilmeye çalışılan SSY yapı teorisinde, olaylara özel bir rol verilmiştir. Daha önce zaman aralıklarını esas alan ve olayları bir süre olarak tanımlayan teoriler ortaya atılmıştır. Bu teorilerde semantik yorum, zamanda en az bir süre veya nokta ihtiva eden bir indeksle bağlantılıdır. Bu teoriye göre olayların, zaman aralıklarından oluşan yapılar olmasında, bazı problemler bulunmaktadır. (Kamp 1979; 1981: 52; Dowty 1986: 45; Hinrichs 1986: 65f.). Bu konuda Kamp (1981: 44), Bertrand Russel, Norbert Wiener ve diğerlerinin fikirlerinden de yararlanarak olayların, zamanlardan daha iptidai olduğunu ileri süren iki görüşü ortaya koymuştur.

Kamp (1981: 44), bu görüşlerden birincisinde olayların belirsizliğini vurgulamıştır. Ona göre pek çok durumda, olayların kesin olarak hangi zaman aralığında meydana geldiği belli değildir. *Biri tekerleği icad etti* gibi bir cümle, olayın ne zaman meydana geldiği kesin olarak bilinmeden değerlendirilebilir. Ayrıca prensipte, bu durumların ne zaman yaşandığı, olayın bitiş noktasının nerede bulunduğunu da tam olarak bilinmez. Dolayısıyla bir olayı, hangi zaman aralığında meydana geldiğini kesin olarak bilmeden de belirtebiliriz ama bu durumun tersi mümkün değildir. Eğer olaylar, zaman aralığı grupları açısından tanımlanacaksa, o zaman her bir zaman aralığı kesinlikle ve tamamen

belirtilmelidir. Fakat durum bildiren cümlelerde söz konusu durumun ne zaman başladığı ve ne kadar sürdüğünün belirtilmesine gerek duyulmayacağı için olayların bir süre olarak görülmesi uygun olmayacaktır (Binnick 1991: 395).

Kamp, olayların iptidailiği üzerindeki ikinci tartışmasında, olayların boşluklarla birlikte olması gerektiğini ileri sürmüştür. Ona göre bir kişinin 9:00'dan 5:00'a kadar çalışması, onun belirtilen zaman aralığındaki her an çalışıyor olduğunu göstermez. Bu kişi 10:15'te çalışmayıp mola vermiş olabilir. O zaman 9:00'dan 5:00'a kadar çalışıp çalışmadığı konusunda bir sorun doğmaktadır.

SSY yapı teorisi üzerinde çalışan Hinrichs (1986: 65f.), belirsizliğin olay-temelli sistemlere, geleneksel zaman aralığı-temelli sistemlerden daha fazla bir avantaj getirdiğini söyler. Ona göre bir olay temelli sistemde belirsizlik bir sorun yaratmaz; olaylar zaten belirsizdir. Eğer kesin zaman aralıklarına ihtiyaç duyarsak, bunlar olayların dışında meydana gelecektir. Bunu yapmanın bir yolu olaylar arasında en az örtüşme ortaya koyan "an"ların üzerinde durmaktır. Hinrichs bu yapıdaki "an" kavramını "ikili gruplar halinde örtüşen bir olay grubunun kesişmesi" olarak tanımlar ve bu tanımı "tüm üyeleri diğer üyelerin hepsiyle geçici olarak kesişen olaylar grubu" şeklinde geliştirir. Bu durumda O(lay)₁'in son anı başka olaylarla ilişkisini korumakla birlikte O₂'nin ilk anı olacaktır.

1.3 Aristo Sınıflandırması, Söylem ve Zaman

Aristo sınıflandırılması (Aristotelian classification), fiillerin anlam özelliklerine göre yapılan sınıflandırmadır. Bu sınıflandırmayı Smith (1983: 480) **durum görünüşü** (situation aspect) olarak tanımlanmıştır. Bir takım dil bilimciler Aristo sınıflandırmasını durum çeşitlerinin kategorileştirilmesi olarak görürken (Hinrichs 1986: 71; Dry 1983: 24; Bach 1986: 6; Smith 1986: 97; 1983: 481), diğer dil bilimciler ise bunları, fiiller, fiil grupları ve cümleler gibi sentaktik kategorileri sınıflandırmak olarak ele almaktadır (Dowty 1986: 37; Nerbonne 1986: 91).

Aristo sınıflandırması fiilleri esas olarak **durumlar** (states), **süreçler** (processes) ve **olaylar** (events) olmak üzere üç ana bölümde kategorize etmiştir:

(i) **Durumlar (states)**: zaman içinde değişiklik göstermeyen özellikler veya hadiselerin durumudur. Durumlar süreklilik arz eder ve başlangıç veya son gibi durumu değiştiren bir olay meydana gelmediği sürece devam eder (istemek, beğenmek, bilmek, vb.).

(ii) **Süreçler (processes)**: zaman üzerinde uzun süre etkisini koruyan, geniş bir alana yayılmış dinamik durumlardır. Süreçler sonsuz bir biçimde devam edebileceği gibi, her hangi bir noktada kırıla da bilir (oyunmak, dans etmek, çalışmak, vb.).

(iii) **Olaylar (events)**: geniş bir alana yayılmayan, zaman içinde anlık bir şekilde meydana gelen dinamik durumlardır.

Aristo geleneğini takip eden dil bilimciler bu sınıflandırmayı daha da ayrıntılandırarak geliştirmişlerdir. Örneğin Saurer (1984) ve Fleischman (1990: 21) cümleleri fiillerine göre durum, **aktivite** (activity), **tamamlama** (achievements) ve **başarı** (accomplishment) cümleleri olmak üzere dört grupta sınıflandırır. Bu sınıflandırmada Aristo tarafından süreçler kategorisine dahil edilen başarı ve aktivite cümlelerini iki ayrı kategori içinde incelemişlerdir. Başarı cümlelerini zaman alan ve tabii bir sonuç noktası bulunan süreçler (bir ev inşa etmek, bir şarkı söylemek), diğer süreçleri aktiviteler olarak nitelendirmişlerdir. Bu dil bilimciler, sınıflandırmalarında Aristo'nun olaylar kategorisini tamamlama cümleleri olarak adlandırmıştır. Saurer (1984: 10) tamamlamanın dakik bir olay olduğunu, süreç ve bitiş noktasının özel olarak birbirine bağlı olduğunu belirtmiştir (kırmak, ölmek, unutmak, vb.).

Her ne kadar Saurer (1984: 11), tamamlama ve başarı cümleleri arasında bir fark olduğunu iddia etse de çoğu araştırmacı bu iki cümle tipini birlikte değerlendirmiştir. Bazı dilbilimciler, bu iki grubu bir araya getirip **performans cümleleri** (performative sentences) adını vermiştir (bkz. Comrie 1985).

Aristo sınıflandırması dil bilimciler tarafından görünüşle ilgili bir kategori olarak ele alınmakla birlikte modern dil bilimcilerden Dowty (1986) *The Effects of Aspectual Class on the Temporal Structure of Discourse: Semantics or Pragmatics* isimli çalışmasında bu konuyu söylem ve zamanla ilişkilendirmiştir.

Dowty'nin söylem ve zaman konusunu Aristo sınıflandırmasıyla ilişkilendirmesi daha çok farklı sınıflardaki cümle türlerinin hikâyeci anlatımdaki kullanımıyla ilgilidir. Bilindiği gibi art arda gelen cümlelerde, eğer düzenli bir sıra söz konusuysa, her bir cümle bir sonraki cümlenin gönderim noktasını oluşturur. Bu duruma **hikâyeci hareket** (narrative movement) adı verilir (Binnick 1991: 409). Dowty (1986: 50)'ye göre durumlar ve aktiviteler hikâyeci hareketi engeller yani G noktasını aktarmaz. Fakat tamamlama ve başarı fiilleri, hikâyeci zamanı ilerletebilir dolayısıyla G noktasını aktarabilir. Bu durumda özellikle **tamamlanmış fiil zamanı** (perfect tense) açısından, Aristo sınıflandırması önemlidir çünkü başarı ve tamamlama cümleleri sınırlama gerektirirken, du-

rum ve aktivite cümleleri böyle bir sınırlama gerektirmez.. Aristo sınıflandırmalarında performans (başarı veya tamamlama) cümleleri hikâyeci anlatımda kullanılırken, bir durum veya aktivite cümlesi kullanılamaz. Eğer her iki olay da performans cümlesi sınıfına giriyorsa o zaman olaylar art arda meydana gelmiş olarak algılanır (Binnick 1991: 413):

John başkanın ofisine girdi (tamamlama).

Başkan uyandı (başarı).

Eğer her iki olay da bir performans cümlesi değilse (durum veya aktivite) o zaman olaylar geçici olarak algılanır (Binnick 1991: 413):

John başkanın ofisine girdi (tamamlama).

Başkan masanın önünde oturuyordu (durum).

John başkanın ofisine girdi (tamamlama).

Duvardaki saat yüksek sesle çaldı (aktivite).

Dowty (1986)'nin tespitleri söylem ve zaman arasındaki ilişkiyi kesin olarak tespit etmek için cümlelerin Aristo sınıflandırılmasını da belirlemenin zorunlu olduğunu ortaya koymaktadır.

2. TÜRKMEN TÜRKÇESİNDE SÖYLEM ve ZAMAN

Türkmenistan'da 1920'li yıllara kadar Türkmen Türkçesi ile ilgili çalışma yapılmamıştır. Rusçanın ve Türkmen şivesinin mukayeseli öğretilmesi için Türkmen gramerine duyulan ihtiyaçtan ötürü Türkmen Türkçesiyle ilgili ilk çalışmalar başlamıştır. Türkmen gramerlerinde bugüne kadar zaman konusunun incelenmesi, fiil zamanıyla sınırlı kalmıştır. Zamanın diğer kategorilerle ilişkileri ele alınmamıştır (bkz. Azimov 1960; Çarıyarov 1969; Azimov (vd.)1974; Söyegov 2000). Aynı durum büyük ölçüde Türkiye Türkçesi için de söz konusudur. Türkiye Türkçesinde de zaman kavramı fiil kategorisinin içinde incelenmiştir. (bkz. Banguoğlu 1959; Ergin 1962; Bilgegil 1964; Gencan 1966).

Zaman konusunu sadece fiil zamanlarıyla sınırlı olarak ele almak ise bir takım belirsizliklerle sebep olmaktadır. Bir cümle söylemden bağımsız olarak, tek başına, ele alındığında olayların hangi zaman aralığında meydana geldiği kesin olarak belirlenemez. *Aşgaba:t şäherine gelip giden Garri a:ga cuda: i:r gelmesi bilen bazarda ö:züinden başga bir a:dam hem görmedi.* (H 16) (Aşgabat şehrine gelip gi-

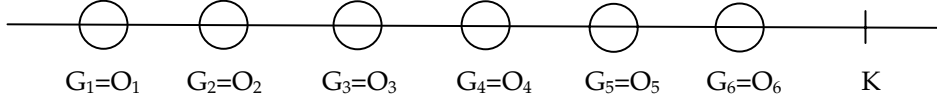
den Garrı Ağa, çok erken geldiğinden pazarda kendisinden başka adam görmedi.)¹ veya *Görse düyşi bolup çıktı.* (H 18) (Düşünün gerçekleştiğini gördü.) gibi cümleler yüklemelerinin gösterdiği gönderim noktasından hareketle geçmiş zamana yerleştirilir. Fakat bu cümlelerde ifade edilen olayların zaman çizgisinde kesin olarak nerede bulunduğu, olayların başlangıç ve bitiş noktaları tam olarak bilinemez. Ancak cümleler dizisi bir bütün olarak ele alındığında, gönderim noktaları ve zaman aralıkları kesinlik kazanabilir. Söylem sunumu yapısı (SSY), bir söylemde ifade edilen çeşitli olaylar arasındaki, bu tarz geçici ilişkileri ortaya koyar. Bu duruma aşağıdaki cümle dizilerini örnek verebiliriz:

Yigrimi minu:t geçen soj, Bayrama:lı o:ba:çılığına yakı:n geldi. Garrı a:ga aeropla:nı gondur:dıp, daşma seretdi. Görse, häki gören gö:k za:tları a:k gülli pagta:lar, küncüler hem dürli: gö:k ekinler eken a:damlar içinin ota:glarını otaya:rlar. Görse, ya:nında ullaka:n bir çañ durya:r. "Alla:canlarım, bu nä:mekä:?" diyip barsa, bir pel içinde bā:ş-altı trakto:r yerleri a:gdar-dünder edyā:r. Garrı a:ga bu trakto:rlarıñ yerleri a:gdarışına köñli gidip, olarıñ ya:nına içgi:n-içgi:n ba:rdı. (H 18) Yirmi dakika geçtikten sonra, Bayramali köyüne yaklaştı. Garrı Ağa uçağı indirtip, etrafı seyretti. Gördü ki, biraz önce gördüğü yeşil şeyler, beyaz çiçekli pamuklar, susamlar, her türlü yeşil ekinler eken adamlar, içinin otlarını ayıklıyorlar. Gördü ki, yanında büyük bir çan duruyor. "Canlarım acaba bu nedir?" diyecek olsa, bir toprak parçası içinde beş altı traktör toprağı alt üst ediyor. Garrı Ağa bu traktörlerin toprağı sürmesini çok beğenip, içtenlikle onların yanına gitti.)

Yukarıdaki paragrafta C₁... C₆ sırasında devam eden yer altı cümle bulunmaktadır. SSY teorisine göre belirli bir zaman veya olay gönderim noktasını belirtir ve bu gönderim noktası, bir sonraki olayın zaman çizgisinde yerleşmesini sağlar. (Binnick 1991: 398). Dolayısıyla (1) Garrı Ağanın köye yaklaşması, (2) uçağı indirip, etrafı seyretmesi, (3) adamları görmesi, (4) çanı görmesi, (5) traktörlerin toprağı sürmesi, (6) oradaki insanların yanına gitmesi sırasıyla birer gönderim noktası oluşturmaktadır.

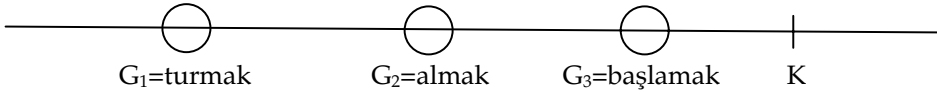
¹ Bu çalışmada kullanılan örnekler Durdiyev'in *Han Küyli* (1985, Aşgabat) adlı eserinden alınmıştır.

Şekil I. Art arda gelen cümlelerde söylem sunumu yapısı

SSY teorisi sadece art arda gelen cümlelerin değil karmaşık cümlelerin de zamanda yerleşmesine olanak sağlar. Karmaşık cümlelerde SSY yan cümle hâlinde devam eder. *Garrı a:ga günlerde bir gün öyüne gerek-ya:rak za:tları üpcün etmek üçi:n erti:r i:r bilen turup, eline orağını alıp, yo:runca:nı içine barıp orma:ga başladı.* (H 16) (*Garrı Ağa günlerden bir gün evine gerekli olan şeyleri takviye etmek için sabahleyin erken kalkıp, eline orağını alıp, yoncanın içine gidip, ot biçmeye başladı.*) cümlesinde, *turmak*, *almak* ve *başlamak* fiilleri birbiri ardına meydana gelen olayları anlatarak, gönderim noktasını birbirine aktarmaktadır.

Şekil II. Karmaşık cümlelerde söylem sunumu yapısı

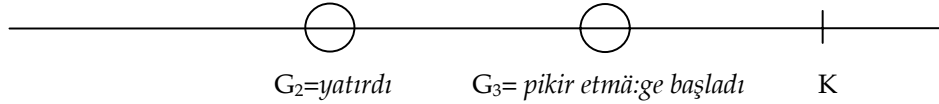
Aşağıda karmaşık cümlelere örnekler verilmiştir:

Büti:n ma:llarıñ bahaları arza:n bolup, munuñ arza:n bolmagına Garrı a:ga begenip, bir manat bilen öyüne gerek-ya:rak za:tlarını alıp ugradı. (H 17) (*Bütün malların fiyatlarının düşük olup, bunun ucuz olmasına Garrı Ağa sevinip, bir manat ile evine gereken eşyalarını aldı.*)

Oguldursunıñ gelni ata:sı öyüne baranıñdan soñ, ecesi gı:zınıñ öñünden çıkıp hem onuñ erbet yere du:şanıñı eşidip, gözünden ya:şını döküp, gucak açıp, gı:zını gucakladı. (H 25) (*Oğuldursun'un gelini baba evine vardıktan sonra, annesi kızını karşılariken onun kötü yere düştüğünü işittiğinden, gözünden yaş döküp, kucak açıp, kızını kucakladı.*)

Oguldursun bir ya:na gezmä:ge gideninde, A:kcama:lı öyünde goyup, i:şigini gulpla:p giderdi. (H 28) (*Oğuldursun bir tarafa gezmeye gittiğinde, Akcamal'ı evinde koyup, kapısını kilitleyip giderdi.*)

Bağlaçlarla birleştirilmiş yapılarda da SSY yan cümle hâlinde devam eder. *Oğulbossa:n oğlunu ya:tı:rdı ve erti:rki ya:rı:şcağı hakkında pikir etmä:ge başladı.* (H 38) (Oğulbossan oğlunu yatırdı ve ertesi günkü yarışı hakkında düşünmeye başladı.) cümlesinde, söylemden *yatırma* eyleminin *düşünmeye başlama* eyleminden önce gerçekleştiği anlaşılmaktadır:

Şekil III. Bağlaçlarla birleştirilmiş yapılarda söylem sunumu yapısı

Aşağıda bağlaçlarla birleştirilmiş yapılara örnekler verilmiştir:

Soň i:gini goydı-da, oğlunıñ gapdalından süyüñdi ve erti:rki etcek işlerini birla:y kellesinden sap-sap geçirip u:kladı. (H 38) (Sonra mekiğini bıraktı, oğlunun yanına uzandı ve yarın yapacağı işlerini teker teker kafasından sırasıyla geçirip uyudu.)

Ağşamkı smenada i:g egiryän maşınlarda işleyän bir aya:l gatı masgara boldı hem zayaçılık etdi. (H 56) (Akşamki vardiyada iş eğiren makinalarda çalışan bir kadın, çok rezil oldu ve zayıat verdi.)

2.1 Söylemde Tamamlanmış ve Tamamlanmamış Fiil Zamanlarının Yeri

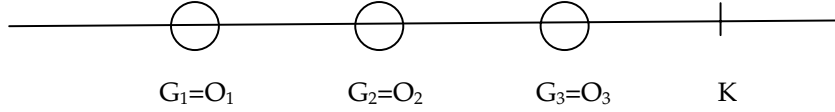
Hikâyeci anlatım (narration), geçmişle ilgili şeylerden elde edilen tecrübenin fiisel bir ikonudur. Gelecek deneyimleri veya hipotez aşamasındaki tecrübeler de genellikle sanki geçmişteymiş gibi nakledilir. Fiilin nakletme işlevini, temel anlamlarının bir parçası olarak geçmiş zaman gönderimini ihtiva eden zamanlar taşımaktadır. Türkmen Türkçesinde belirli geçmiş zaman ve hikâyeye birleşik zamanı hikâyeci anlatımda en çok kullanılan zamanlardır.

Hikâyeye birleşik zamanı, gönderim noktasını ve hikâyeye zamanını hiçbir zaman geliştirip zaman çizgisinde ileriye götürmezken, basit geçmiş zaman genellikle bu iş için kullanılır. SSY teorisinin temeli, gönderim noktasına dayanmaktadır. Basit geçmiş zamanda çekimlenmiş cümleler dizisi, bir geçici olaylar dizisi oluşturur: Her olay bir önceki olaydan sonra meydana gelmiştir, bu yüzden her cümlenin gönderim noktası bir öncekinden sonradır. Tamamlanmış fiil zamanı cümlelerinin basit bir serisi, isomorfik bir düzenle yaklaşan bir olaylar dizisini ifade eder (Kamp 1979: 402f.; Kamp ve Rohrer 1983: 251f.). Türkmen Türkçesinde tamamlanmış fiil zamanının temsilcileri belirli ve

belirsiz geçmiş zamandır. Hikâyeci anlatımda ise özellikle belirli geçmiş zaman kullanılır. Aşağıdaki cümlelerde bir olay dizisi sıralanmaktadır:

...Aeroplalnarıñ gonup-uçya:n yerlerine gözi düşdi. Ö:zi aeropla:n stantsiya:sına barıp, bir manat bilen Bayrama:lı şäherine tarap uçdı. (H 18)
(Yine evine gitmek istedi fakat uçakların inip kalktığı yerlerine, gözü takıldı. Havaalanına varıp, bir manat ile Bayramalı şehrine doğru uçtu.)

Belirli geçmiş zamanda, şimdiki veya gelecek zamanda anlatılan düzenli bir olay anlatımı serisi, bir seri olayda isomorfik olan bir olaylar düzeni olarak anlaşılır (Kamp ve Rohrer 1983: 252). Yukarıda verilen sıralı cümledeki fiiller geçmiş zamanda çekimlenmiştir ve zaman çizgisinde birbiri ardından meydana gelen hareketleri ifade etmektedir. Aşağıda bu hikâye metni parçasında yer alan, geçmiş zamanda birbirini takip eden durumların sunumu için bir şema verilmiştir. Bu sunumda $O_1, O_2 \dots$, art arda gelen geçmiş zaman cümleleri $C_1, C_2 \dots$ şeklinde sunulan, birbirini takip eden olaylardır. $G_1, G_2 \dots$ sunumdaki cümleler için art arda gelen G noktalarıdır; K ise konuşma-hareket anıdır (Kamp ve Rohrer 1983: 253f.):

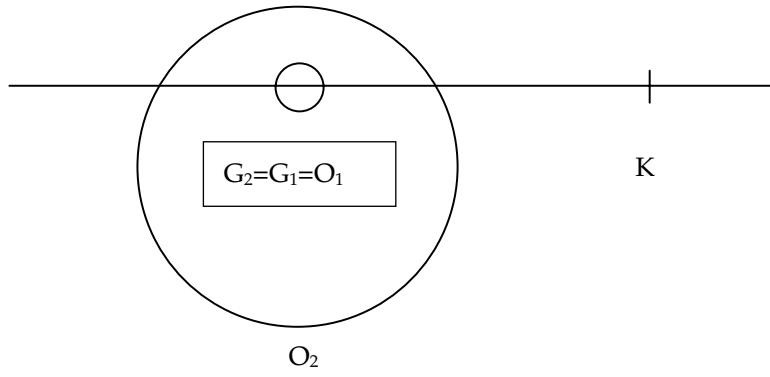
Şekil IV. Geçmiş zamanda birbirini takip eden durumların sunumu

Kaynak: Binnick (1991: 398)

Tamamlanmamış fiil zamanları (imperfect tense) ise zaman çizgisinde art arda gelen hareketleri ifade etmek için kullanılmaz. Belirli geçmiş zaman gönderim noktasını ileriye doğru kaydırırken, şimdiki zamanın hikâyesi, gönderim noktasını kaydırmaz, daha çok, söz dizimi tarafından daha önceden saptanmış bir gönderim noktasını içine alan bir zaman aralığını ifade eder (Kamp ve Rohrer 1983: 254, Dowty 1986: 39). Dolayısıyla cümlenin bir kısmı hikâye birleşik zamanı olan bir dizide, daha çok hikâye birleşik zamanı ile çekimlenmiş cümleler, diğerleriyle üst üste gelir.

Art arda gelen tamamlanmış fiil zamanı ve tamamlanmamış fiil zamanı cümleleri için *Sığırlar sağılma:ga başlandı. Bu hezil, güzel durmuşda kolho:zçılarıñ şahdi açık, gövünlerinde gaygı-gussa yo:k bolup görünyä:rdi. (H 51)* (Sığırlar sağılmaya başlandı. Bu hoş, güzel hayatta, çiftçiler mutlu, gönüllerinde kaygı tasaya yok gibi görünüyordu.) örneğini verebiliriz. Bu paragrafta ifade edilen olaylar

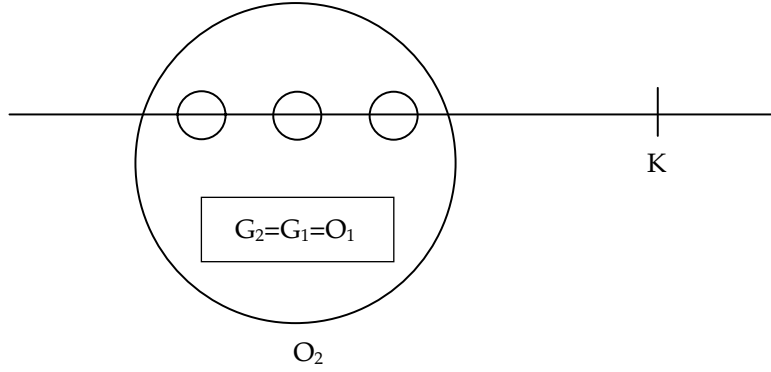
birbiriyle ilişkilidir. Sığırların sağılma anında, çiftçilerin mutlu ve kaygısız durumda oldukları anlaşılmaktadır. Bu tip bir ifadede, tamamlanmamış fiil zamanında meydana gelen olay geçici olarak belirli geçmiş zamanın etrafını kaplar. Bu söylemde, şimdiki zamanın hikâyesi ile çekimlenmiş *görünüyä:rdi* (O₂) fiili, belirli geçmiş zamanla çekimlenmiş *başlandı* (O₁) fiilinin ifade ettiği, hareketin gönderim noktasını içine alır; G noktasını ilerletmez. Her iki cümlelerin de gönderim noktası eş zamanlı olarak ele alınır. Zaman şemasında bu durum aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

Şekil V. Art arda gelen tamamlanmış fiil zamanı ve tamamlanmamış fiil zamanı cümlelerinin zaman şemasında gösterimi

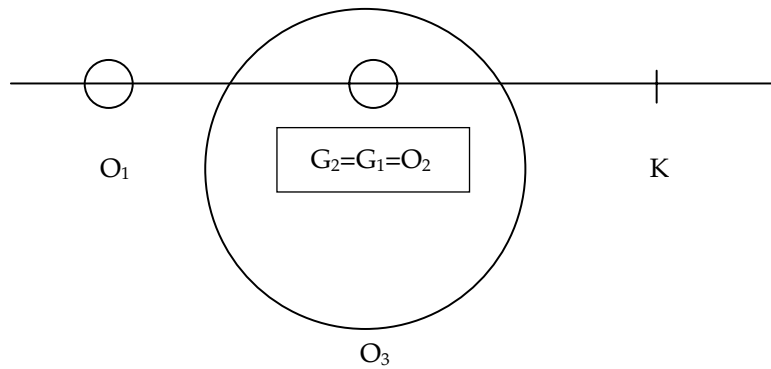
Kaynak: Binnick (1991: 398)

Şimdiki zamanın hikâyesinin içine aldığı zaman aralığında birden fazla hareket de meydana gelmiş olabilir. *İşikte gaaalı, gı:gırıp dura:n gö:k eşek Oğulbossa:nı ti:z bolmağma garaşya:rdı. Oğulbossa:n eline orağını alıp, daşarı:k çıkdı-da, eşegini ya:nına ba:rdı.* (H 38) (Kapıda eğerli, bağırıp duran boz eşek Oğulbossan'ın çabuk gelmesini bekliyordu. Oğulbossan eline orağını alıp, dışarı çıktı ve eşeginin yanına gitti.) örneğinde 'bekleme' hareketi devam ederken, 'almak', 'çıkmaq' ve 'gitmek' hareketleri de meydana gelmiştir.

Şekil VI. Art arda gelen, basit geçmiş zamanda ve şimdiki zamanın hikâyesinde çekimlenmiş cümleler dizisinde söylem

Geçmiş zamanın hikâyesi, şimdiki zamanın hikâyesinden farklı olarak, hareketleri sadece kendi içine almaz, aynı zamanda yeni olayların G noktasını geçmiş veya gelecek zamanda yerleştirebilir. *İtalmaz ba:y iki yıl sürgünde bolup, soñ "öldi" diylen habar eşidildi. İtalmazıñ ı:zında yedi ya:şında bir oğlı ga:lıp, atasınñ döwletine ecesi bilen oğlı eye bolupdılar.* (H 24) (İtalmaz Bey iki sene sürgünde kaldıktan sonra "öldü" diye haberi işitildi. İtalmaz'ın arkasında yedi yaşında bir oğlu kalıp babasının mirasına annesi ile oğlu sahip olmuşlardı.) cümlelerinde, 'İtalmaz'ın oğlunu geride bırakması' ile 'oğlunun zengin olması' eş zamanlı iken, 'öldü haberinin gelmesi' daha önce meydana gelmiş bir olaydır. Bu cümleyi aşağıdaki şema ile açıklayabiliriz:

Şekil VII. Art arda gelen, basit geçmiş zamanda ve geçmiş zamanın hikâyesinde çekimlenmiş cümleler dizisinde söylem

Yukarıda tamamlanmış ve tamamlanmamış fiil zamanların üzerine yapılan incelemeler iki temel sorunun yanıtlanması gerekliliğini ortaya koymuştur. Bunlardan birincisi “Hikâye birleşik zamanları, hikâye zamanını ilerletmezken, basit geçmiş zaman gibi tamamlanmış fiil zamanları niçin hikâye zamanını ilerletmektedir?” sorusudur. Kamp ve Rohrer (1983: 253)’e göre bu durum tamamlanmış ve tamamlanmamış görünüşün tabiatından gelmektedir. Geçmiş zaman, ilk ve son zaman aralıklarına olan imayı içine alır. Bu tespit Türkmen Türkçesi için de geçerlidir. *Dürsolta:n ho:ssa:rını gördi, yüzi açıldı.* (H 75) (Dürsultan akrabasını gördü, yüzü açıldı.) cümlesinde Dürsultan’ın akrabasını görmesi ilk an, yüzünün açılması son andır. İki olay, çatışmadıkları bir anla sınırlandırılmıştır. Fakat *Yaz günlerinin ıssı cövza:larında dı:nma:n işlä:rdi hem ömrünüň köpüsini pukara:lık bilen geçirişine nä:tceğini bilmä:n, yüregine o:t düşüp, ah çekip yö:zerdi.* (H 16) (Yaz günlerinin sıcaklığında durmadan çalışıyordu, hem de ömrünün çoğunu fakirlikle geçirişine ne yapacağını bilmeden, yüreğine ateş düşerek, ah çekiyordu.) cümlesinde ise farklı bir durum söz konusudur. Bu sıralı cümlede tamamlanmamış fiil zamanıyla çekimlenmiş olan *işlä:rdi* fiilinde ve *ah çekip yö:zerdi* birleşik fiilinde her herhangi bir ilk veya son noktaya bir gönderim mevcut değildir. Bu yüzden bu tip ifadelerde bir eş zamanlılık olduğunu düşünmek mümkündür (Binnick 1991: 411). Dolayısıyla tamamlanmamış fiil zamanı hikâye anlatımı zamanının ilerlemesini sağlamaz. Daha çok, seri olarak anlaşılan bir olayın, bir önceki olayla birlikte olması tesadüfî olarak anlaşılır. Tamamlanmamış fiil zamanı, olayların durum veya olay aralığını gönderim noktasının içine alır; G noktasını ilerletmez. Tamamlanmış fiil zamanında G=O denkliği kurulabilir. Fakat tamamlanmamış fiil zamanında G, O’nin içindedir (Johnson 1977: 20; 1981: 154, 173).

Sorulması gereken ikinci soru da art arda gelen ve tamamlanmış fiil zamanlarıyla çekimlenmiş bütün ifadelerin G noktasını zaman çizgisinde ilerletip ilerletemeyeceğidir. Bu soruyu cevaplandırabilmek için geçmiş zamanla çekimlenmiş fiillerden oluşan aşağıdaki paragrafları inceleyebiliriz:

(i) *A:nnağulu bedrä:ni guya salla:p, suv çekip çıkardı. Atıñ önünde goydı, a:t içmedi. Onson bedrä:ni göterip tutdı, a:t suv içmä:ge başladı.* (H 417) (Annagulu kovayı kuyuya bırakıp, su çekip çıkardı. Atın önüne koydu, at içmedi. Ondan sonra kovayı kaldırıp tuttu, at su içmeye başladı.)

(ii) *Gurba:n a:ga dağı şäharçäniñ yakı:nına yetdiler, onya:nça fabriğin gudogınıñ sesi çıkdı. Ol ses Gurba:n a:ga dağının gelenine fabrik heycanlap büti:n işçilere bu:şlaya:n ya:lı boldı. “İşçi aya:l-gı:zlar, sotsializm guruci uda:rnikleri ho:rmatla:p, garşı alıñ!” diyen ya:lı bolup duyuldu.* (H 55)

(Gurban Ağa ve diğerleri şehirlilerin yakınına vardılar, o sırada fabrikanın düdüğü çaldı. O ses Gurban Ağa ve diğerlerinin gelişine fabrikanın heyecanlanıp bütün işçilere müjdelemesi gibi oldu. İşçi kadınlar, kızlar, sosyalizm kurucu gençleri, saygıyla karşılayın" diyormuş gibi duyuldu.)

Yukarıda verilen ilk paragraf 8 olay dizisinden oluşmaktadır. Bu olay dizisinden her biri bir önceki olayı gönderim noktası olarak ele almaktadır. İkinci paragrafta ise belirli geçmiş zamanda çekimlenmiş yüklemelerin oluşturduğu art arda gelen üç ayrı cümle bulunmasına karşın, bunlar tek bir zaman noktasında yerleştirilmektedir. Bu durum **fiillerin Aristo sınıflandırılmasından** kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla Dowty (1986: 50)'nin ortaya koyduğu bu teori Türkmen Türkçesi için de geçerlidir. **Durumlar** (*bu:şlaya:n ya:lı boldı*). ve **aktiviteler** (*yetdiler, sesi çıkdı, duyuldu*) hikâyeci zamanı iletmez ve G noktasını aktarmaz. Fakat **tamamlama** ve **başarı fiilleri**, hikâyeci zamanı iletir ve G noktasını aktarabilir. Aristo sınıflandırmalarında **performans cümleleri** (başarı veya tamamlama) Türkmen Türkçesinde hikâyeci anlatımda kullanılırken, bir durum veya aktivite cümlesi kullanılamaz. Aşağıda performans cümlelerine örnekler verilmiştir:

Barya:n yo:lumdan sovlup, govaça:lara tarap tiz-tiz yö:rä:p ugradım. (H 109)
(Gittiğim yolu bitirip, pamuklara doğru çabuk çabuk yürüdüm.)
(performans)

Men pagta:ların içine girdim. (H 109) (Ben pamukların içine girdim.)
(performans)

O:ba:nıy aya:l-gı:zları topar-topar bolup, govaça:lara gi:rip gitdiler. (H 110)
(Obanın kadınları kızları grup grup olup, pamuklara girip gittiler.)
(performans)

"İndi hareket pagta:nıy içinde, pagta: barmalı" diyip hä:zirlendim. (H 111)
(“Şimdi hareket pamuğun içinde, pamuğa gitmeli” diye hazırlandım.)
(performans)

Eğer her iki olay da bir performans cümlesi değil de durum veya aktivite cümlesi ise o zaman olaylar geçici olarak algılanır. Dolayısıyla söylem ve zaman arasındaki ilişkiyi kesin olarak tespit etmekte Aristo sınıflandırılmasını da belirlemek esastır:

Bu habar-da ussanıñ yüregini ullakan bükgüldä: goydı. (H 218) (Bu haberi duyan ustanın kalbine büyük telaş düştü.) (durum)

“Vah, i:şim-ä gaytdı-ov! İndi meni nä:derlerkä? Men mundan sag-aman gutulmak üç:n kimi görsemkä:m?” diyip pikir etdi. (H 218) (“Vah, mahvoldum ya! Şimdi bana ne yaparlar ki? Ben bundan sağ kurtulmak için kimi görsem ki?” diye düşündü.) (durum)

Häli-şindi yüzünñ derini süpürdi. (H 218) (Sık sık yüzünün terini sildi.) (performans)

3. Sonuç

Fiil zamanları, geleneksel yaklaşımlarda ileri sürüldüğü gibi cümlede ifade edilen hareket veya olayı zamanda bir noktaya yerleştirmenin çok daha ötesinde bir işlev taşımakta ve söylem içerisinde cümleler arasındaki geçici ilişkiyi düzenlemek için kullanılmaktadır. Biçimsel pragmatikçilerin söylem ve zaman üzerinde İngilizceyi temel alarak ortaya koymuş oldukları SSY teorisinin Türkmen Türkçesine uygulanabilirliği görülmüştür. Türkmen Türkçesinde zaman kavramının tam olarak anlaşılabilmesi için fiil zamanlarının söylemdeki görevleri, gönderim zamanına ve hikâyeci anlatıma etkileri detaylı olarak incelenmelidir. Bu incelemelerde geleneksel yaklaşımlardan vazgeçilerek modern dil bilim çalışmaları temelinde fiil zamanları, söylem, görünüş ve Aristo sınıflandırması gibi anlamsal ve söz dizimsel kategorilerle birlikte ele alınmalıdır. ©

KAYNAKLAR

- AZIMOV, P., (1960). *Hâzirki Zaman Türkmen Dili*. Aşgabat.
- AZIMOV, P, SOPIYEV, G., ÇÖNÑÄYEV, Y., (1974). *Türkmen Dili*, Aşgabat.
- BACH, Emmon, (1986). *The Algebra of Events*. Linguistics and Philosophy 9.5-16.
- BANGUOĞLU, T., (1990). *Türkçenin Grameri*, İstanbul.
- BARTSCH, Renate, (1986). *On Aspectual Properties Of Dutch and German Nominalizations*. Lo Cascio and Vet, 7-40.
- BİLGEĞİL, M. K., (1964), *Türkçe Dilbilgisi*, Ankara.
- BINNICK, Robert, (1991). *Time and the Verb, A Guide to Tense and Aspect*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- COMRIE, Bernard, (1985). *Tense*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ÇARIYAROV, B., (1969). *Türki Dilleriñ Günorta-Günbatar Toparında İşlik Zamanları*, Aşgabat.
- DOWTY, David R., (1986). *The Effescts of Aspectual Class xon the Temporal Struture of Discourse: Semantics or Pragmatics?* Linguistic and Philosophy 9.37-61.
- DRY, Helen, (1983). *The Movement of Narrative Time*. Journal of Literary Semantics 12.19-53.
- DURDIYEV, A., (1985). *Han Küyli*. Aşgabat.
- ERGİN, M., (1981), *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul.
- FLEISCHMAN, Suzanne, (1990). *Tense and Narrativity: from Medieval Performance to Modern Fiction*. London: Routledge, Croom Helm Romance Linguistics Series, xiii.
- GENCAN, Tahir, Nejat, (1966). *Dilbilgisi*, İstanbul.
- HARTMANN, R.R.K, STORK, F.C.,(1976). *Dictionary of Language and Linguistics*. London: Applied Science Publishers.
- HINRICHS, Erhard, (1986). *Temporal Anaphora in Discourse*. Linquistics and Philosophy 9, 63-82.
- HOUWELING, Frans, (1986). *Deictic and Anaphoric Tense Morphemes*. Lo Cascio and Vet, 161-90.
- JOHNSON, Marion R., (1977). *A Semantic Analysis of Kikuyu Tense and Aspect*. PH.D. diss., Ohio State University.
- , (1981). *A Unified Temporal Theory of Tense and Aspect*. Tedeschi and Zaenen (1981), 145-75.

- KAMP, Hans, (1979). *Events, Instants and Temporal Reference*. Bäuerle et al., 376-417.
- , (1981). *A Theory of Truth and Semantic Representation*. In Gronendijk/Janssen/Stokhof (eds), editor, *Formal Methods in the Study of Language*, Part 1. Mathematisch Centrum..
- , ROHRER, C., (1983). *Tense in Texts*. Bäuerle, Schwarze, and Stechow, 250-63.
- NERBONNE, John, (1986). *Reference Time and Time in Narration*. *Linguistics and Philosophy* 9.83-95.
- PARTEE, Barbara Hall, (1984). *Nominal and Temporal Anaphora*. *Linguistics and Philosophy*. 7.243-86.
- REİCHENBACH, Hans, (1947). *Elements of Symbolic Logic*. New York: Collier-Macmillan, and London: Macmillan. Repr. New York: The Free Press, 1966. Pp. 287-310 reprinted in Moravesik (1974), 122-41.
- SAURER, Werner, (1984). *A Formal Semantics of Tense, Aspect and Aktionsarten*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- SMITH, Carlota, (1978). *The Syntax and Interpretation of Temporal Expressions in English*. *Linguistics and Philosophy* 2.43-99.
- , (1983). *A Theory of Aspectual Choice*. *Language* 59.479-501.
- , (1986). *A Speaker-Based Approach to Aspect*. *Linguistics and Philosophy* 9.97-115.
- SÖYEGOV, M., (2000). *Türkmen Diliniñ Grammatikası. Morfologiya*. Aşgabat
- VET, Co, and Arie MOLENDIJK, (1986). *The Discourse Functions of the Past Tenses in French*. Lo Cascio and Vet (1986), 13